

УДК 17.022.1:37.03

ЦІННІСНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ПОДОЛАННЯ ЗАСОБАМИ ОСВІТИ

Віктор АНДРУЩЕНКО
доктор філософських наук, професор,
академік НАПН України,
член-кореспондент НАН України,
ректор Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова,
Президент асоціації ректорів педагогічних
університетів Європи, головний редактор
часопису (м. Київ)

© Андрущенко В., 2015

Ключові слова: людина, цінності, ціннісна невизначеність, криза цінностей, освіта, культура, виховання.

Формування новітньої нормативно-правової бази освіти, що інтенсивно здійснюється, потребує теоретичного обґрунтування низки актуальних питань розвитку освітньої галузі, зокрема, приведення її у відповідність до європейських норм і стандартів. Важливою проблемою у цьому контексті є ціннісна палітра функціонування та розвитку освіти. Ціннісна невизначеність, у яку потрапила сучасна людина, може бути подолана лише освітою, культурою та вихованням. Нинішня освіта постає як поле зрощення цінностей, виховання єдності національних і загальнолюдських пріоритетів. Аналізується ситуація ціннісної невизначеності особистості, що загострилася в суспільстві під впливом глобалізації та інформаційної революції з почат-

ком ХХІ століття; автор підкреслює, що за таких умов найбільш гостро проявляється кризове сприйняття індивідом дійсності, яке утверджує домінування випадкових, нестійких або тимчасових чинників на формування і розвиток особистості. Як наслідок, відбувається трансформація мотиваційних компонентів самореалізації особисті; суттєво ускладнюється пошук індивідом власної ідентичності насамперед через девальвацію найвищих культурних цінностей, через відсутність чіткого механізму появи та закріплення нових норм, контролю за їх дотриманням. Усі ці процеси, що зумовлюють ситуацію «ціннісної невизначеності особистості», сучасні дослідники характеризують як «роздвоєння особистості», «відчуження людини від суспільства та від самої себе». Обґрунтовується роль освіти та виховання в подоланні означеної ситуації; автор стверджує, що саме освіта є тим механізмом соціалізації, який долає невизначеність формуванням знань та компетенцій, а головне – формуванням національної і загальнолюдської палітри цінностей, які вкрай потрібні особистості для повноцінної участі в життєвих процесах.

искурс про цінності веде-ся з часів початку цивілізації. Кожне нове покоління, яке входить у життя, несе з собою свою систему цінностей. Гармонійно ж і збалансовано, без потрясінь і конфліктів суспільство розвивається лише за умови спадкоємності аксіологічної палітри. Останнє включає в себе переосмислення цінностей попередніх поколінь, вилучення тих з них, що «посоромили себе» перед історією, сприйняття і розвиток (збалансовано з аксіологічними інноваціями) цінностей, що складають стрижень, основу, базис цивілізованого розвитку людства. Нинішня надзвичайна увага до феномену цінностей та аксіології загалом, характерна для минулого та нинішнього століття, викликана ситуацією «ціннісної невизначеності особистості» (роздвоєння особистості), а також необхідністю її подолання засобами освіти та виховання. Чимало філософів і дослідників соціальної реальності минулого століття акцентували увагу на тому, що система цінностей людської діяльності втратила свою очевидність, привабливість, імперативність. Наслідком констатації чинника суттєвих змін у субординації системи цінностей стало те, що аксіологічна позиція людства описувалася такими словами, як «виродження» та «нестійкість». «Людина захворіла яскраво вираженою дезорієнтацією, не знаючи більше, по яких законах жити» [14, с. 35], – писав видатний філософ Х. Ортега-і-Гассет ще на початку минулого століття.

З цього періоду минуло багато часу, однак ситуація «ціннісної невизначеності особистості» продовжує бути реальністю ХХІ століття. Тепер вона детермінується динамічними змінами структури й якості людської цивілізації, серед яких визначальними є процеси глобалізації, інформатизації, індивідуалізації тощо. Духовна криза особистості в умовах глобалізації та інформаційної революції, стверджує І. Щербакова, це «чорна діра сучасності», яка прискореними темпами поглинає «мій світ». Це криза ідентич-

ності, втрати вільного самотворення, відсутності внутрішньої гармонії внаслідок когнітивного дисонансу» [25, с. 9].

В Україні, як зазначав Є. Борінштейн ще більше десяти років тому, соціокультурна трансформація проходить «високоактивно» та «нестабільно» і характеризується конфліктністю. У процесі зміни соціокультурних парадигм, насамперед, виникає конфлікт цінностей, який, на думку автора, «спричинений тим, що внаслідок трансформаційних процесів існуюча ціннісно-нормативна система стає неадекватною новим умовам і соціальним відносинам. Водночас час побудова нової системи цінностей є досить складним і відносно довгим у часі процесом. Конфлікт між старими, добре засвоєними цінностями, і новими, які тільки-но починають вимальовуватися, призводить до стану аномії» [4, с. 87]. Аномія виявляється, як відомо, у падінні моралі, у неповазі до закону, у поширенні правопорушень і жорстокості. Застосування теорії аномії для аналізу ситуації в українському суспільстві, яке тривалий час перебуває в стані ціннісного «вакууму», пошуку системи ціннісних орієнтирів, залишається актуальним досі. «У період кардинальних змін у суспільстві різко загострюються ціннісні протиріччя. Сформовані доти механізми соціалізації і орієнтації на певні цінності суперечать загальній динаміці суспільного розвитку. Змістовний бік нової ціннісної орієнтації у таких випадках часто-густо ігнорує пріоритет загальноновизначених цінностей у реальній індивідуальній та соціальній практиці. Що ж стосується регламентуючої діяльності попередньої системи цінностей, а також способів передачі ціннісного відношення до світу «у готовому вигляді», то вони можуть значною мірою перешкоджати процесу засвоєння особистістю нових цінностей за принципом від абстрактного до конкретного» [24, с. 10].

Унаслідок загальної соціально-економічної кризи більшість населення відчуває постійні психоемоційні стреси, які переходять у дистреси відчуження осо-

бистості, що виникають через неприйняття особистістю нав'язуваних соціальних умов розвитку та блокування її самореалізації. Ці негативні тенденції пов'язані зі спотворенням позитивних уявлень і ціннісних орієнтацій, з поширенням егоцентричного сприйняття дійсності, зневагою у стосунках, агресивними емоційними переживаннями [25, с. 9].

За таких умов найбільш гостро проявляється кризове сприйняття індивідом дійсності, яке утворює домінування випадкових, нестійких або тимчасових чинників на формування і розвиток особистості, а отже, відбувається трансформація мотиваційних компонентів самореалізації особисті. Суттєво ускладнюється пошук індивідом власної ідентичності насамперед через девальвацію найвищих культурних цінностей, через відсутність чіткого механізму появи та закріплення нових норм, контролю за їх дотриманням. Усі ці процеси, що зумовлюють ситуацію «ціннісної невизначеності особистості», сучасні дослідники характеризують як «роздвоєння особистості», «відчуження людини від суспільства та від самої себе» [5, с. 110], кризу ідентичності особистості [7; 22], стан амбівалентності особистості [11; 16] тощо.

Зазначені вище стани особистості тією чи іншою мірою детермінуються постмодерними соціальними процесами, які мають головну визначальну рису – невизначеність. Людина постійно перебуває в стані екзистенційної невизначеності, який характеризується колізіями перервного та безперервного, раціонального та ірраціонального, можливою чи неможливою особистісної самореалізації, задоволення потреб, запитів та здійснення мрій. Відповідно така ситуація невизначеності не дозволяє точно пояснити та прогнозувати певні події як у суспільстві, так і в житті окремого індивіда. У цій соціокультурній ситуації кожна особистість у процесі розкриття власних сутнісних сил повинна не просто на основі самопізнання скласти й реалізувати життєву програму, а насамперед має володіти здатністю здійснювати відповідальний вибір.

Подолання «ціннісної невизначеності особистості» та інших подібних станів традиційно пов'язується з освітою та вихованням. Адже їх головна місія – формування вільної, самодостатньої особистості, її всебічний гармонійний розвиток. Особистісноформувальна роль освіти доведена у чисельних працях педагогів минулого та сучасності. Освіта як соціальний інститут формує потенціал культури особистості, її інтелектуальні, моральні, естетичні інтереси. У ситуації ціннісної невизначеності особистості освіта і виховання сприяють відродженню втрачених і формуванню нових духовних цінностей, ідеалів і принципів життєдіяльності, гуманізації духовної сфери особистості (у процесі її виховання), розширенню світогляду дитини, її духовному зростанню в процесі набуття особистого духовного досвіду. Сприяючи духовному оновленню людини, освітньо-виховний вплив стимулює саморегуляцію поведінки, формує баланс суперечливих якостей, сприяє формуванню духовної стійкості й активної особистісної позиції індивіда як суб'єкта життєдіяльності [25, с. 11].

Отже, у межах освітнього простору мають формуватися гідні відповіді на виклики сучасної цивілізації. Одним з таких викликів є прагматизація ціннісної палітри суспільного буття людини, що має руйнівні наслідки для індивідуальності особистості. Вона, як ніщо інше, посилює аксіологічну невизначеність особистості. Цілком зрозумілим є те, що протектори цієї негативної тенденції має поставити освіта. Прагматизація характеризується пріоритетом матеріальних цінностей над духовними, зростанням споживання і прагненням накопичення матеріальних цінностей. Пояснення цього феномену можна знайти у концепціях «суспільства споживання» (Е. Фромм, Ж. Бодріяр), «індивідуалізованого суспільства» (З. Бауман), «повстання мас» (Х. Ортега-і-Гассет), «падіння публічної людини» (Р. Сеннет) та ін.

Головним наслідком прагматизації вважається утворення суспільства споживання або масового суспільства. Суспільство спо-

живання на рівні повсякденної свідомості розуміється як таке, у якому люди «звертаються до матеріального», «забувають про духовне», одним словом, бажають володіти речами та заздять тим, кому це вдається [6, с. 138]. Здебільшого, воно сприймається як «агент» «авторитарного підкорення» [див. 23], що «нав'язує» певні цінності та створює штучні потреби [див. 9, с. 333] «Спираючись на потужний ресурс масової культури, суспільство споживання намагається утверджувати свої ідеологемі – віру в досягнення соціокультурних переваг шляхом споживання, самоідентифікацію суб'єкта через демонстративне споживання, переконання у тому, що речі-симулякри можуть допомогти досягти щастя» [21]. Головним продуктом суспільства споживання, за Бодріаром, стає не товар, а сам споживач, маса або людина маси. А там, де сукупність індивідів перетворюється на масу, уже не існує такий тип їх об'єднання, як суспільство. Саме в цьому бачає головну трагедію автор концепції суспільства споживання. «Масою є те, що залишається, коли соціальне забуто остаточно» [3, с. 11], зазначає філософ.

Представники теорії масового суспільства, що описує соціальні перетворення, викликані модернізацією, яка активно розроблялась у 1920–60 рр., звертали увагу на те, що людина маси через розрив соціальних зв'язків, відособленість, відсутність індивідуальності та стійких і загальнозначущих моральних цінностей втрачає внутрішній зв'язок з глибинними основами буття, у результаті чого безмірно розширяється вакуум бездуховності. Людина стає схильною до самообману, а не до бажання знати правду про сутність, зміст і можливості власного буття.

Для суспільства споживання або масового суспільства характерне панування масової культури, тобто по суті витіснення традиційної культури на периферію життя, і перевага технологічних, матеріальних досягнень цивілізації. Подібні зміни супроводжуються стиранням різниці між дозволеним і недозволеним, моральним і амо-

ральним, допустимим і несприйнятливим, нормальним і ненормальним, сакральним і мирським.

Прагматизація суспільних відносин, що характеризується зростанням споживання і накопичення матеріальних цінностей, залишається однією з магістральних тенденцій розвитку цивілізації й на початку XXI ст.

Дослідження Ж. Ліотара, Ж. Дельоза, Е. Тоффлера та інших теоретиків засвідчують, що постіндустріалізм не скасовує основних сутнісних ознак масового суспільства, але він змінює форму, у якій масове суспільство існує сьогодні: «керована маса» замінюється «контрольованою масою». Надаючи більше волі й уникаючи прямого насильства, постіндустріальне масове суспільство впливає на людей за допомогою стратегії «м'якої спокуси» (Ж. Бодріяр) або «машин бажання» (Ж. Дельоз і Ф. Гватарі) [26, с. 161]. Окрім того, контрольована маса стає об'єктом всіляких маніпуляцій та благодатним полем для реалізації руйнівних стратегій інформаційних воєн, що вносять у суспільну та індивідуальну свідомість ворожі, шкідливі ідеї та погляди, послаблюють або підривають суспільні устрої, дезорієнтують, дезінформують та залякують маси.

У цей час, зазначає В. Кремень, з новою силою актуалізується проблема людини, оскільки в масовій культурі й суспільстві споживання вона неповна, часткова, нездійснена. Тобто це людина, яка не відбулася. Вона не виконує свого головного завдання – йти шляхом самоперетворення, самореалізації, продуктивної діяльності. Вона не олюднює, не одухотворює світ навколо себе; вона застигла, вона нерухома, і її навряд чи можна називати особистістю. Такій масовій людині важко відповідати на нові виклики соціуму, яких сьогодні стає все більше і більше. Масова людина – це людина «звичайна», «пересічна», підвладна маніпуляціям свідомістю, що стали звичною нормою, а не винятком [12].

Прагматизація ціннісної палітри суспільного буття людини є однією з хвороб європейської цивілізації, що мала чисельні

вияви протягом останнього сторіччя. Українське суспільство симптоми цієї хвороби гостро відчуває з часів старту ринкових трансформацій та становлення нового суспільного порядку. «Ринкові реформи створили феномен гіпертрофованого прагнення мати матеріальні блага, яке не забезпечене рівнозначним прагненням ці блага створювати, що призвело до дегуманізації та деморалізації життєвих настанов. Багатство молодь стала вважати найважливішим показником життєвого успіху в суспільстві, а значна частина її готова битися за місце в житті і переступити заради свого добробуту через моральні норми» [19, с. 134].

«Нажива будь-якою ціною», «Гроші правлять світом» – ці хижацькі гасла не лише руйнують душу людини, а й є причиною суспільної, політичної та економічної кризи в суспільстві. Ортега-і-Гассет стверджує, що «не слід ідеалізувати сучасну кризу, пояснюючи її як конфлікт між двома кодексами моралі чи двома цивілізаціями – однією, що хиріє, і другою, що світає. Маса просто обходиться без будь-якої моралі, бо всяка мораль у своїй суті є почуттям підкорення, свідомістю служби й обов'язку» [13, с. 139]. Очевидно, що зниження рівня загальної культури (й освіти), зсув гуманізації на користь меркантилізації є однією з глибинних причин кризи суспільної свідомості і національної ідентичності, що виявилась у трагічних подіях на сході нашої країни.

В умовах соціально-економічної, політичної та громадянської кризи, що загострюється ситуацією «ціннісної невизначеності особистості» та прагматизацією ціннісної палітри суспільного буття людини, перед освітою постає надзавдання зрощення фундаментальних національних та загальнонародських цінностей – миролюбства, демократії, прав людини, екологічної безпеки, толерантності та солідарності. Засоби освіти, просвітництва і виховання разом з комплексною модернізацією всіх сфер суспільного життя здатні переконати широкі маси населення в безальтернативності демократичної перспективи розвитку українського суспільства як головної передумови

конкурентоспроможності України в сучасній світовій цивілізаційній спільноті та гідного життя її громадян.

Виконання цього фундаментального надзавдання потребує суттєвої модернізації всієї освітньої системи, яка вже триває в Україні не один рік. Серед її механізмів – загальна гуманітаризація та демократизація освіти, розвиток громадянської та екологічної її складових. Утім головною передумовою зрощення засобами освіти вказаних вище національних та загальнонародських цінностей є підготовка вчителя, здатного навчити дитину жити в умовах демократії, поважати права і свободи співгромадян, традиції народів і культур світу, національний, релігійний, мовний вибір кожної людини. Роль учителя у формуванні гуманізму, демократичного світогляду людини безмежна. Він навчає й виховує, формує гуманістичні норми і принципи, залучає молодь до культури. Саме вчитель готує особистість як активного поборника єдності суспільства і його прогресивних змін, заснованих на гуманістичних і демократичних началах, глибокій єдності й співпраці народів і культур, пріоритетах збереження миру, екологічної безпеки, добробуту і суспільного порядку, толерантності і солідарності [1, с. 655].

Від освіти загалом та особистості вчителя зокрема залежить «виведення демократичної ідеї на практичний вимір, що полягає насамперед у навчально-виховному, просвітницькому, організаційно-стимулювальному прищепленні кожному громадянину внутрішньої особистісної потреби вчиняти демократично, законно, гуманно в будь-якій життєвій ситуації» [2]. Тривалі, суперечливі та складні трансформаційні процеси в економіці, політиці та національній самосвідомості наочно довели, що конституційного визнання основних інститутів та принципів демократії не достатньо. Україні вкрай необхідне «становлення і відтворення демократичної політичної практики, моделей і зразків поведінки, характерних для демократичної політичної культури, подальше формування та удо-

сконалення різноманітних демократичних структур, звання людей до життя в умовах демократії» [17, с. 4].

Особливо важливим завданням, що постає перед освітньою і виховною системою в даному аспекті, є формування в сучасній молодій людині глибинного особистісного відчуття цінності демократії як духовного феномену та як соціально-політичної практики [2]. Наслідком і результатом демократично-громадянської освіти має бути: усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості; усвідомлення себе як громадянина і патріота України; почуття власної гідності, гуманізм, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу; лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, законслухняність; активна позиція щодо необхідності брати участь у демократичних перетвореннях; усвідомлення себе як особистості, спроможної впливати на ситуацію в державі; критичне сприйняття соціально-політичної інформації; усвідомлення можливості та цінності самостійного політичного вибору; готовність відповідати за власні рішення та їх наслідки; усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві [17, с. 16–17].

При цьому надзвичайно важливо загальнолюдські принципи демократії і гуманізму в процесі виховання наповнювати національними особливостями, які притаманні народній українській культурі та суспільній свідомості, що зробить демократичні принципи зрозумілими і гармонійно вписаними в національне буття українців.

Формування загальнолюдських та національних цінностей засобами освіти має спиратися на культурологічні, філософські, аксіологічні, правові економічні, екологічні та соціально-психологічні знання, а також традиційні, активні та інтерактивні методи та технології їх запровадження. Значну роль, очевидно, мають відігравати активні методи, що стимулюють творчість, ініціативу, самостійне та критичне мислення і базуються на принципі багатосторонньої взаємодії. Увагу також варто приділя-

ти технологіям проектної роботи – організації різноманітних дослідницьких, творчих, ігрових проєктів та кампаній, виданню газет і журналів тощо. Дуже важливо, щоб запроваджувані педагогічні технології були спрямовані на формування в особистості «когнітивних та поведінкових норм, що включають у себе вміння міркувати, аналізувати, ставити запитання, шукати власні відповіді, критично та всебічно розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у громадському житті, здатність орієнтуватися й адаптуватися в нових соціальних умовах, захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших, самореалізуватися тощо» [17, с. 19].

За теперішніх умов фактичної війни на Сході нашої країни надзвичайно актуальності набуває національно-патріотичне виховання молоді, що має на меті «формування національно-патріотичної свідомості, а саме: особистісної ідентифікації зі своєю нацією, віри в духовні сили та майбутнє країни, волі до праці на користь народу; усвідомлення моральних та культурних цінностей; знання історії, звичаїв, обрядів, символіки як усєї країни, так і її регіонального різноманіття» [18, с. 1].

У межах національно-патріотичного та громадянського виховання вкрай важливо забезпечити усвідомлення учнями культурної різноманітності, толерантне ставлення до інших культурних цінностей, розуміння історичних витоків регіональних та національно-мовних особливостей України. Спрямованість на недопущення та у разі необхідності подолання «етноцентризму, ксенофобії, стереотипів, дискримінації, расизму, нетерпимості, ворожості, відносин переваги та відчуження» [20, с. 43] є найважливішими передумовами виховання цінностей мироблюбовства та толерантності, потреба в яких усвідомлюється сьогодні як ніколи.

Варто відзначити, що через надзвичайну актуальність проблема виховання толерантності як «чесноти, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру»; як «поваги,

прийняття й високої оцінка багатой розмаїтості світових культур, форм вираження й способів людського буття»; як «морально-го боргу», «політичної й правової вимоги», нарешті, як «активної життєвої позиції» [8], перебуває в центрі уваги світової освітнянської спільноти останні десятиріччя. Адже саме толерантність виступає головною передумовою мирного життя в умовах глобалізації.

У Декларації принципів толерантності, що прийнята генеральною Конференцією ЮНЕСКО в 1995 р., наголошується, що основою, фундаментом толерантності в найширшому розумінні є індивідуальний рівень, оскільки ця індивідуальна чеснота містить у собі всі інші аспекти буття толерантності (цивілізаційну, етнічну, соціальну форми). Це твердження у непрямої спосіб вказує на те, що саме освітня діяльність є головним засобом розвитку толерантності в суспільстві.

Узагальнюючи окремі науково-педагогічні доробки іноземних та вітчизняних учених, М. Якібчук суть сучасного виховання толерантності характеризує через низку положень: навчання молоді мирно жити в конфліктному світі, шукати засоби виходу з конфліктів без використання сили, бути активними в справі підтримки миру на землі; вироблення поваги до людей, дітей, старих, хворих та інвалідів; повага до людей інших національностей, до їх мови, культури; прагнення до встановлення повного взаєморозуміння між усіма народами; відмова від створення «образів ворогів», заміна їх «образами партнерів, друзів» [27, с. 32–33].

Є. Зеленов пропонує наступний перелік принципів та ідей педагогіки толерантності: шана людської гідності всіх без винятку людей; повага людських відмінностей; ідея взаємодоповнюваності як основної риси відмінностей. Учні мусять зрозуміти, що їхні відмінності можуть виступати як доповнювальні один одного елементи, як подарунок кожного з них групі в цілому; ідея взаємозалежності як основи спільних дій. Учні слід спрямовувати на спіль-

не розв'язання проблем і розподілу праці при виконанні завдань; ідея залучення до культури миру [10, с. 38–39].

Перелічені положення, ідеї та принципи, які характеризують педагогіку толерантності, можуть упроваджуватися лише в умовах демократичного навчального середовища. Тому однією з умов виховання толерантності є освоєння педагогом певних демократичних механізмів в організації педагогічного процесу і спілкування учнів один з одним і з учителем [10, с. 39].

Формування толерантності і миролюбства є найважливішими передумовами для утвердження цінності солідарності, яка, очевидно, має відігравати головну роль для інтеграції та єдності українського суспільства. Варто зауважити, що солідарність виступає однією з центральних категорій соціологічної теорії Е. Дюркгейма, який розуміє її як головну силу, що згуртовує суспільство, створює суспільне ціле, М. Ковалевського, який розглядає солідарність як усвідомлення спільності інтересів та взаємної залежності один від одного. Приблизно до такого значення наближається сучасне розуміння солідарності як єдності переконань і дій, взаємодопомоги та підтримки членів соціальної групи... принципу соціального існування, що передбачає об'єднання ресурсів і можливостей суб'єктів соціальних відносин для досягнення спільних цілей [15, с. 142].

Вихованню толерантності та солідарності сприяють інтерактивні методи навчання і виховання (ділові та імітаційні ігри, диспути, дискусії, обговорення тощо). Окрім того, останнім часом розробляються навчальні методики для формування толерантності на систематичній і раціональній основі, розкриваючи культурні, соціальні, економічні, політичні та релігійні чинники нетерпимості, що призводять до насильства і відчуження. Роль освіти в становленні й розвитку демократії як інклюзивного феномену сучасного цивілізованого суспільства є незаперечною. Людина в такому суспільстві навчається готовності до здійснення своїх громадянських прав, свобод і

обов'язків на основі високого рівня освітніх, моральних, культурно-аксіологічних, демократично-гуманістичних переконань і компетенцій. Особливу роль при цьому відіграє «демократична освіта» молоді та студентів. Саме вона має надзвичайні мож-

ливості у сприянні покращання взаєморозуміння, зміцненні солідарності і толерантності у спілкуванні як між окремими особами, так і між етнічними, соціальними, культурними, релігійними і мовними групами та націями.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Андрущенко В. П.** Підготовка нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття [Електронний ресурс] / В. Андрущенко // Україна дипломатична. – 2011. – Вип. 12. – С. 649–655. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ukrdip_2011_12_188.pdf
2. **Андрущенко В. П.** Демократична культура особистості: проблема формування / В. Андрущенко // Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія. – 2014. – Вип. 32. – С. 5–9. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vird_2014_32_2.pdf
3. **Бодрийяр Ж.** В тени молчаливого большинства, или конец социального / Жан Бодрийяр ; [перевод с фр. Н. В. Суслова]. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 2000. – 96 с.
4. **Борінштейн Є. Р.** Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства : [монографія] / Є. Р. Борінштейн. – Одеса : Астропринт, 2004. – 400 с.
5. **Бочков Е. В.** Проблема взаимообусловленности идентификации и омассовления в современном обществе / Е. В. Бочков // Идентичность у современному вимірі. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – С. 109–111.
6. **Волковинська В. О.** Концепт «суспільство споживання» у перспективі досліджень соціальності / В. О. Волковинська // Філософсько-гуманітарні читання : зб. наук. праць / відп. ред. О. В. Добридень ; ред. : Є. А. Врадій, В. Ю. Кравченко, А. І. Лівенко. – Дніпроперовськ : ДЗ «ДМА», 2014. – С. 138–143.
7. **Воропаєва В. Г.** Проблема кризи ідентичності в умовах глобалізації та інформаційного суспільства / В. Г. Воропаєва // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2011. – № 46. – С. 84–95.
8. Декларация принципов терпимости. Утверждена резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_503
9. **Доній Н.** Українська реальність: проблема «апетиту до життя» в умовах поширення авітальних тенденцій / Наталія Доній // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – 2013. – № 75 (№ 8). – С. 333–335
10. **Зеленов Є. А.** Педагогіка толерантності та діалог культур як основа планетарного виховання учнівської молоді / Є. А. Зеленов // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2011. – № 3 (44). – С. 36–43.
11. **Зелінська Т. М.** Амбівалентність особистості: теорія, діагностика і психокорекція : навч. посібник. – К. : Каравелла, 2010. – 256 с.
12. **Кремень В. Г.** Трансформації особистості в освітньому просторі сучасної цивілізації / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія : Вісник Академії пед. наук України. – 2008. – № 2. – С. 5–14
13. **Ортега-і-Гасет Х.** Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гасет. – К. : Основи, 1994. – 406 с.

REFERENCES

1. **Andrushchenko V.P.** Training of a new teacher for a united Europe of the XXIst century [electronic resource] / V. Andrushchenko // Ukraina dyplomatychna. – 2011. – Vyp. 12. – S. 649-655. – Access: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ukrdip_2011_12_188.pdf
2. **Andrushchenko V. P.** Democratic culture of a personality: problem of formation / V. Andrushchenko // Visnyk Instytutu Rozvytku Dytyny. Ser. : Filosofiia, Pedahohika, Psykholohiia. – 2014 – Vyp. 32. – S. 5–9. – Access: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vird_2014_32_2.pdf
3. **Baudrillard J.** In the shadow of silent majority or the end of social / Jean Baudrillard; [perv. s fr. N.V. Suslova]. – Yekaterinburg: Izd-vo Uralskogo Universiteta, 2000. – 96 s.
4. **Borinshtein Ye.P.** Features of socio-cultural transformation of modern Ukrainian society: [monograph] / Ye.P. Borinshtein. – Odesa: Astroprynt, 2004. – 400 s.
5. **Bochkov Ye.V.** Problem of interdependence of identification and becoming a mass in modern society / Ye.V. Bochkov // Identity in modern terms. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii. – Donetsk TOV «Yuhovostok, Ltd.», 2006. – S. 109–111.
6. **Volkovynska V.O.** Concept «society of consumption» in perspective of social studies / V. O. Volkovynska // Filosofska-humanitarni chytannia: zb. nauk. prats / vidp. red. O.V. Dobryden: red. Ye.A.Vradii, V.Yu. Kravchenko, A.I. Livenko. – Dnipropetrovsk: DZ «DMA», 2014. – S. 138–143.
7. **Voropaieva V.H.** Problem of crisis of identity under globalization and information society / V. H. Voropaieva // Humanitarnyi Visnyk ZDIA. – 2011. – № 46. – S. 84–95.
8. Declaration of principles on tolerance. Approved by resolution 5.61 at General UNESCO conference on November, 16, 1995 Manuscript [electronic resource]. – Access: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_503
9. **Donii N.** Ukrainian reality: problem of «appetite for life» in a distribution trends avital / Nataliia Donii // Hilea: naukovyi visnyk : zb. yauk. prats – 2013. – № 75 (№ 8). – S. 333–335
10. **Zelenov Ye.A.** Pedagogy of tolerance and dialogue between cultures as the foundation for global education of students / Ye.A. Zelenov // Spirituality: Methodology, Theory and Practice. – 2011. – № 3 (44). – S. 36–43.
11. **Zelinska T.M.** Ambivalence of personality: theory, diagnosis and psychological correction: teach. guide. – K: Karavella, 2010. – 256 s.
12. **Kremen V.H.** Transformations of personality in educational area of modern civilization / V.H. Kremen // Pedahohika i Psykholohiia. Visnyk Akademii ped. nauk Ukrainy. – 2008. – № 2. – S. 5–14
13. **Ortega y Gasset Jose.** Selected Works / Ortega y Gasset Jose. – K: Osnovy, 1994. – 406 s.

14. **Ортега-и-Гассет Х.** Эстетика: Философия культуры / вступ. ст. Г. М. Фриндлера ; сост. В. Е. Багно. – М. : Искусство, 1991. – 178 с.
15. **Панченко Т. В.** Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку : монографія / Т. В. Панченко. – Х. : Майдан, 2011. – 368 с.
16. **Петришин Р. Г.** Природа амбівалентності особистості в Україні / Р. Г. Петришин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://asconf.com/rus/archive_view/185
17. Проект Концепції громадянської освіти та виховання в Україні [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України, 29 листопада 2012. – 27 с. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/2012__rik/
18. Проект Концепції національно-патриотичного виховання дітей і молоді [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України, 16 лютого 2015. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/1421144886/1422707001/>
19. **Рашидов С.** Ціннісна свідомість сучасного студентства та її трансформація / С. Рашидов // Науковий вісник Мелітопольського педагогічного університету. – Серія : Педагогіка. – 2013. – № 2 (11). – С. 133–137.
20. **Сенько В. В.** Вплив громадянської освіти на становлення демократичної політичної системи / В. В. Сенько // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія : Філософія, Політологія. – 2012. – Вип. 110. – С. 41–44.
21. **Сінькевич О. Б.** Ідеологія суспільства споживання та масова культура: філософсько-культурологічний аналіз [Електронний ресурс] / О. Б. Сінькевич // Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании 2012 : материалы Международной научно-практической интернет-конференции, (18–27 декабря 2012 г.). – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/index.php/en/philosophy-and-philology-412/philosophical-anthropology-412/15224-412-1223>
22. **Слюсар В. М.** Вплив соціально-культурної кризи на сморелізацію особистості [Електронний ресурс] / В. М. Слюсар // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2007. – № 32. – С. 20–24.
23. **Соловйова А. С.** Ризики формування суспільства споживання у сучасній Україні / А. С. Соловйова // Наукові праці. Серія : політологія. – 2012. – Вип. 185, т. 197. – С. 63–66.
24. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. кол. : М. І. Михальченко (керівник) та ін. – К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 336 с.
25. **Щербаківа І. М.** Філософія подолання духовної кризи особистості засобами освіти в період глобалізації та інформаційної революції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.10 «Філософія освіти» / І. М. Щербаківа ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К, 2011. – 22 с.
26. **Франченко Л.** Споживання як чинник групової ідентичності [Електронний ресурс] / Л. Франченко. – С. 161–167. – Режим доступу : http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/actprob10_161-167.pdf
27. **Якібчук М. І.** Толерантність як орієнтир сучасної освітньої політики / М. І. Якібчук // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 19 (254), ч. І. – С. 31–35.
14. **Ortega y Gasset J.** Esthetics: Philosophy of Culture / vstup st. H.M. Frindlera; sost. V. Ye. Bahno. – M: Iskusstvo, 1991. – 178 s.
15. **Panchenko T.V.** Principle of subsidiarity in today's democratic development: monograph / T. Panchenko T.V. – X.,: Maidan, 2011. – 368 s.
16. **Petryshyn R.H.** Nature for ambivalence of personality in Ukraine / R.H. Petryshyn [electronic resource]. – Access: http://asconf.com/rus/archive_view/185
17. Draft on Concept of civic education in Ukraine [electronic resource] / Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 29 lystopada, 2012. – 27 s. – Access: http://www.mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/2012__rik/
18. Draft on Concept for national patriotic education of children and young people [electronic resource] / Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, 16 liutoho, 2015. – Access: <http://www.mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/1421144886/1422707001/>
19. **Rashidov S.** Valuable consciousness of contemporary students and its trasformation / S. Rashidov // Naukovyi visnyk Melitopolskoho Pedahohichnoho Universytetu. – Serii: Pedahohika. – 2013. – № 2 (11). – S. 133–137.
20. **Senko V.V.** Effect of civic education on the formation of a democratic political system / V.V. Senko // Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho Universytetu im. Tarasa Shevchenka. – Serii: Filosofiia, Politolohiia. – 2012. – Vyp. 110 – S. 41–44.
21. **Sinkevych O.B.** Ideology of society of consumption and mass culture: a cultural-philosophical analysis [electronic resource] / O.B. Sinkevych // Sovremennye problemy i puti ikh resheniia v nauke, transporte, proizvodstve i obrazovanii 2012: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi Internet-konferentsii (18-27 dekabria 2012 g.). – Access mode : <http://www.sworld.com.ua/index.php/en/philosophy-and-philology-412/philosophical-anthropology-412/15224-412-1223>
22. **Sliusar V.M.** Influence of socio-cultural crisis on personality's self-realization [electronic resource] / V. M. Sliusar // Visn. Zhytomyr. derzh. Untu im. Franka. – 2007. – № 32. – S. 20–24.
23. **Soloviova A.S.** Risk of formation of consumption society in modern Ukraine / A.S. Soloviova // Naukovi pratsi. Serii: politolohiia- 2012. – Vyp. 185, t. 197. – S. 63–66.
24. Social values of population of Ukraine in the theoretical and practical dimensions / author monograph: M.I. Mykhalchenko (head) and others. – K: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. – 336 s.
25. **Shcherbakova I.M.** Philosophy for overcoming the spiritual crisis of identity by means of education in the period of globalization and the information revolution: Author. Thesis. PhD in specialty 09.00.10 «Philosophy of Education» / I. M. Shcherbakova; Natsionalnyi Pedahohichniy Universytet im. M. P. Drahomanova. – Kyiv, 2011. – 22 s.
26. **Franchenko L.** Consumption as a factor in group identity [electronic resource] / L. Franchenko – S. 161–167. – Access: http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/actprob10_161-167.pdf
27. **Yakibchuk M.I.** Tolerance as a landmark of modern education policy / M.I. Yakibchuk // Visnyk LNU im. Tarasa Shevchenka. – 2012. – № 19 (254), ch. IV – S. 31–35.